

La mort d'en Carratalà: incident i reaccions

Llorenç Payeras Capellà¹ i M. Magdalena Payeras Capellà²

1: Taller de la Terra. Adreça electrònica: greclp@ono.com

2: Universitat de les Illes Balears. Adreça electrònica: mpayeras@uib.es

Paraules clau: Àngel C. Carratalà, Inca, 1929, mort, toros, Alacant.

Resum. *Un dels fets històrics més recordats i comentats a la ciutat d'Inca és la mort d'en Carratalà. Els inquers coneixen el fet, que s'ha anat explicant d'una generació a la següent. Amb aquest treball pretenem recollir tota la informació referent a aquest tema i donar a conèixer amb detall el personatge i els fets. Àngel C. Carratalà era novillero i va morir a Inca el 30 de juliol de 1929, després de ser agafat per un bou el dia 28 de juliol a la plaça de toros d'Inca, dins els actes de les festes de Sant Abdon. Partint de la recerca sobre la premsa de l'època així com de documentació taurina especialitzada s'ha pogut fer un recull important d'informació. Els objectius d'aquesta recerca són, en primer lloc, mostrar qui era Àngel C. Carratalà i quins eren els seus orígens, així com quina va ser la seva trajectòria professional i per què era un personatge tan conegut i valorat. En segon lloc, descriure els contratemps que varen tenir lloc a Inca i els inquers involucrats. Finalment, ensenyar les reaccions que es varen produir, especialment a Mallorca i al País Valencià, d'on era originari, i descriure els actes multitudinaris que es varen organitzar en saber-se la notícia de la seva mort.*

Keywords: Àngel C. Carratalà, Inca, 1929, death, bullfighting, Alacant.

Abstract. *One of the most memorable historical facts in the city of Inca is the death of Carratalà. The population of Inca know the fact, which has been transmitted from one generation to the next. With this work we intend to gather all the information related to this issue and to present the character and the events. Angel C. Carratalà, bullfighter, died in Inca the 30th July 1929, after being caught by a bull on July 28 at the bullring in Inca in one of the acts of the festivities of Sant Abdon. Based on research on the press of the time as well as specialized documentation about bullfighting we have compiled a great amount of important information. The objectives of this research are, firstly, to show who Angel C. Carratalà was, which were his backgrounds, his career and why he was such an appreciated and famous character. Secondly, we want to describe the facts that took place in Inca. Finally, we want to show the reactions, especially in Mallorca and in Valencia, and to describe the mass events that were organized in knowing the news of his death.*

1. Introducció

Després de presentar, a unes Jornades anteriors, un treball sobre l'escàndol taurí que tingué lloc a Inca el 1924, hem rebut algunes qüestions sobre el tema de la mort d'en Carratalà envoltades de moltes confusions i contradiccions. També hem constatat que la mort d'en Carratalà és un fet històric molt recordat a Inca, i que adesiara hi surten referències a diversos mitjans. Finalment, l'existència de documentació relativa al tema a l'arxiu familiar, provinent del nostre padrí Tomàs Capellà Ferrer, tancà la decisió.

Tot i que Carratalà és molt recordat a Inca i a Alacant, un cert misteri i desconeixement acompanyen la seva memòria. En aquest treball es vol mostrar la persona d'Àngel C. Carratalà, el seu origen familiar, la seva trajectòria professional i la valoració professional que tenia segons la premsa especialitzada. En segon lloc, es descriu l'incident d'Inca i els actes multitudinaris posteriors, així com també altres tipus de referències al fet: homenatges, premis, literatura, música...

2. Dades biogràfiques i trajectòria professional

2.1. Orígens

Àngel Celdrán Carratalà va néixer a Alacant, a la casa amb el número 60 del carrer de Bazán, el dia 9 de maig de 1903, fill de Juan Celdrán i Marina Carratalà. El seu padrí patern era polític i editor de premsa. Per part de mare era nét d'un recaptador de tributs. Diversos membres de la família treballaven a la Compañía de Ferrocarriles, entre ells el seu pare, qui era cap de l'estació de La Encina. Altres membres feren vida religiosa a diversos convents, entre ells la mare superiora del Col·legi de les Salesianes, on Àngel cursà els estudis primaris.

Figura 1. Retrat d'Àngel C. Carratalà

Com que no manifestà gust per l'estudi, als quinze anys es posà a treballar com a dependent a la ferreteria de don Agustín Mora Molina, al carrer de Sagasta, on va estar tres anys. Posteriorment es traslladà a València per preparar oposicions al cos d'operaris de Correus i treballà a la ferreteria de Ricardo Gil, i després a la ferreteria El Toro. A València estigué amb l'àvia materna Antonia de Gracia i Fernández i els oncles Tono i Arturo Carratalà.

2.2. Inicis

Fins a aquests moments, Àngel no estigué relacionat amb el món taurí, ni tan sols per via familiar. Però a València començà a agafar gust a torear i n'aprenqué per les places de Castelló, Gandia i altres de manco importància. De res serviren els propòsits familiars de dissuadir-lo, i seguí en la seva idea. Per no implicar la família adoptà com a nom taurí el cognom matern, amb el qual ha passat a la història, i just l'inicial del cognom patern: Àngel C. Carratalà.

Actuà de substitut a una cursa de *novillos* on torejava Raimundo Tato, amb ajuda de Pepe Ríos, a Castelló el 1922. Debutà als cartells a Alacant, amb una *novillada* nocturna, el dia 8 de juliol de 1922. Amb *novillos* de Manuel Santos, compartí la corrida amb en Francisco Calatayud "Cortijano". Durant els anys 1923, 1924 i 1925 actuà quatre vegades més amb èxit a Alacant. El 24 de maig de 1924 inaugura temporada alacantina amb Tomás Gimenez i Félix Rodríguez, amb bous de Tovar.

Angel C. Carratalá
en uno de sus característicos
molinetes, en la primera corri-
da torcada en Alicante esta
temporada.

Figura 2. L'estil de Carratalà

2.3. Trajectòria professional i èxits destacats

El diumenge 4 de juliol de 1926 tingué una actuació espectacular a Alacant, que el situà en el punt de mira de tota l'afició i de la premsa, tant l'especialitzada com la general. La procedència dels *novillos* ajudà a magnificar l'èxit de Carratalà. Eren d'Eduardo Miura, de Sevilla, una de les ramaderies més llegendàries de tots els temps. En Carratalà obtingué el premi de les dues orelles al primer bou que torejà, de nom *Cañamero*, i al final de la *corrida* sortí a coll. El ressò de tal actuació provocà la publicació de molts articles i fins i tot de nombroses gloses i poemes.

El diumenge 1 d'agost de 1926 repetí a Alacant amb *novillos* del Duque de Tovar alternant amb "Bogotà" i "Clásico". En aquest cas obtingué quatre orelles i una coa. El 19 de setembre del mateix any es presentà a Múrcia. L'any 1927 torejà 18 vegades, entre les quals dues a Madrid. També viatjà a Veneçuela. L'any 1928 arribà a les 28 actuacions i es col·locà com un dels *novilleros* de més èxit.

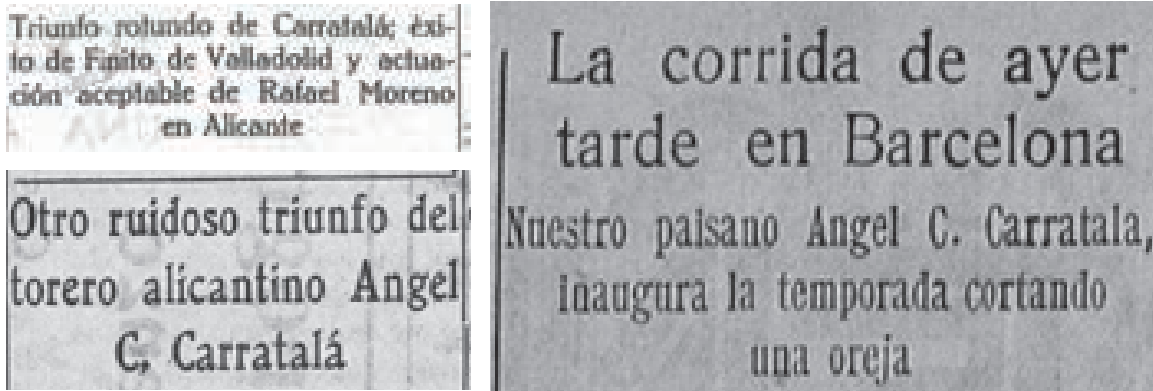

Figura 3. Carratalà ocupà diverses portades

Tot i que Carratalà actuà moltes vegades a Barcelona, fou el dia 24 de juny de 1929 quan tingué el segon dels seus llegendaris èxits. Els novillos eren del Marqués de Saltillo i els companys de cartell, Jaime Noaín i Daniel Obón. Va rebre quatre orelles.

Figura 4. Els èxits de Carratalà

2.4. Incidents anteriors

La disposició de Carratalà davant els bous, arriscant i realitzant un toreig de proximitat, provocà diversos accidents durant les seves actuacions. També influí en els accidents la natura dels bous, ja que els *novillos* en aquella època torejaven els bous que no volien els toreros famosos. La premsa especialitzada deia d'ell: “Practicaba un toreo trágico, a pies juntos y con el toro rozando la faja”.

És anecdòtic que fins i tot el feriren a una *novillada* en què ell no estava al cartell, a Alacant el 30 de març de 1925. Hi hagué una accidentada *corrida* amb bous de Francisco Molina Arias de Saavedra (Curro Molina) de procedència Urcola; per a Tomás Jiménez, José Castelló “Rosales” i Manuel Díaz “Torerito de Málaga”. Carratalà, que no estava anunciat i presenciava la *corrida*, matà els dos darrers *novillos* autoritzat per la presidència, ja que els tres *novilleros* titulars eren a la infermeria. D'un dels dos bous que torejà rebé una forta contusió a la regió esternal.

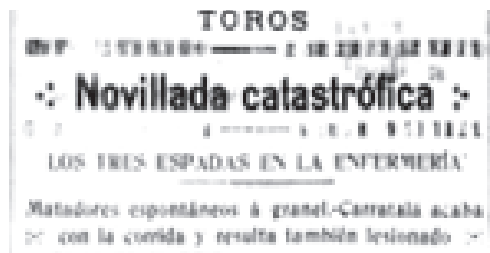

Figura 5. Primers incidents

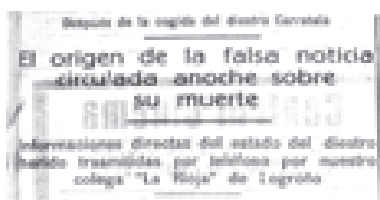
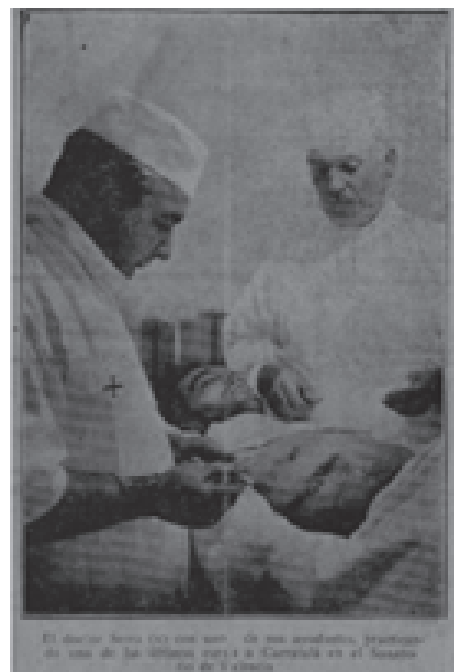

Figura 6. L'incident de Logronyo

El 23 de setembre de 1928, Àngel C. Carratalà participà a la fira de San Mateu de Logronyo. Compartí el cartell amb Eladio Amorós i Pedro Montes. Els *novillos* eren de la llegendaria ramaderia portuguesa de Palha. Les notes de l'època diuen que eren animals grossos, terrorífics i difícils. L'espectacle fou complicat, i en la seva actuació Carratalà fou investit, de la qual cosa resultà una ferida immensa en el ventre. De resultes de la desgràcia, se suspengué la funció. Les informacions que arribaven a Alacant eren contradictòries, fins i tot s'anuncià erròniament la mort del torero, que llavors es desmentí. La gravetat de la ferida, que afectà òrgans interns,

provocà el desplaçament del metge de la plaça de toros de València, el Dr. Paco Serra, fins a Logronyo. El Dr. Serra l'operà i l'assistí fins a la seva recuperació. Aquesta intervenció fou molt polèmica, ja que causà l'enfrontament dels metges de Logronyo amb el valencià. La convalescència fou molt llarga, i la debilitat el guanyava.

Figura 7. Recuperació de l'agafada de Logronyo. Fotografia amb el Dr. Serra i el capellà

Després, no totalment recuperat, afirmà: “El Dr. Corachan de Barcelona, me aconseja que no actue, pero no puedo dejarme de torear, estoy muy mal de dinero, tengo algunas deudas, he de seguir luchando”. Inicià la temporada següent del 1929, segons sembla, per necessitat econòmica. Arribà a actuar 12 vegades. La quadrilla que l'acompanyava eren els picadors “Trianero” i “Estasio-neta” i els banderillers “Carranza” i “Vaquerito”.

A Alacant, el 14 de juliol de 1929 amb *novillos* d'Antonio Flores, Carratalà rebé un fort cop del segon bou que l'obligà a abandonar la plaça; els altres *novilleros*, “Parrita” i “Camara”, es feren càrrec dels seus bous.

La darrera vegada que Carratalà actuà abans de venir a Inca fou a França, concretament a Mont de Marsan, el dia 21 de juliol del 1929. Amb *novillos* d'Hijos de Cándido Díaz, i acompanyat de Paco Cester i Luis Morales.

A una entrevista anterior a la seva arribada a Inca explica com poc temps abans l'han tornat a operar i li han llevat una costella que el bou de Logronyo li havia fracturat. En aquell temps residia a un sanatori de toreros. Explica que els bous de Logronyo eren de la ramaderia de Palha i diu que “se anunciaban como novillos, pero eran toros, grandotes, cornalones y con mucha fuerza. Esto no es muy extraño, ocurre tantas veces que los novilleros han de lidiar con toracos de los que rehusan los coletudos que ya son celebres!”. També manifesta la seva intenció de prendre l'alternativa el mes d'octubre.

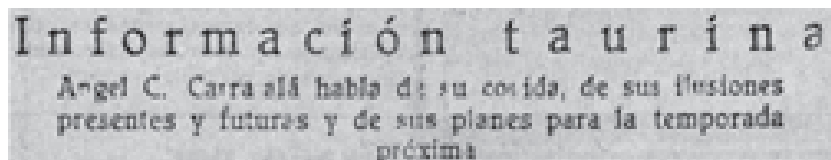

Figura 8.
Entrevista abans de la tornada

3. Festes de Sant Abdon de 1929. La mort d'en Carratalà

El cartell de les festes de Sant Abdon de 1929 estava format per sis *novillos* de la ramaderia de don Lorenzo Rodríguez (ramaderia adquirida a Fabián Mangas) per a Melchor Delmonte, Àngel C. Carratalà i José Royo “Lagartito II”. La corrida estava organitzada pel Club Delmonte. En aquell moment Carratalà era considerat el més destacat representant dels *novilleros*. Melchor Delmonte era el nom artístic de Melcior Lladó Company, primer matador de toros mallorquí.

Els bous eren de la ramaderia de Lorenzo Rodríguez de Espioja. Aquesta ramaderia prové de la que el 1875 fundà a Sevilla don José Torres y Díez de la Cortina amb vaques de la ramaderia de Benjumea i que, amb divisa blanca i blava, es presentà a la plaça de Madrid a la *corrida* de dia 1 d'octubre de 1882 a càrrec de “Lagartijo”, “Caraancha” i Àngel Pastor.¹

Figura 9. Cartell de les festes de Sant Abdon de 1929

1. En els darrers anys del segle XIX la ramaderia passà a mans de don Luis Gamero Cívico, fill polític del senyor Torres y Díez de la Cortina, i a nom del citat don Luis es presentaren per primera vegada a Madrid, el dia 1 de novembre de 1901.

Quan don Luis Gamero Cívico, el 1914, adquirí la famosa ramaderia de don Fernando Parladé, s'inscrigué l'anterior a nom del seu fill don José Gamero Cívico y Torres, i s'eliminaren gradualment tots els animals que procedien de Benjumea i es reemplaçaren amb vaques i sementals de Parladé.

Més tard es feren càrrec de la ramaderia els senyors Goyzueta Hermanos, també de Sevilla, qui a les darreries de 1920 la vengueren a don Antonio Pérez de Salamanca. I aquest, el 1921, sense que la referida ramaderia arribés a figurar a nom del criador de Salamanca en els cartells, la traspassà a don Andrés López Chaves, veí de Ledesma (Salamanca), del qual el 1925 l'adquirí don Fabián Mangas, igualment de la província de Salamanca. El 1928 comprà la ramaderia don Lorenzo Rodríguez de Espioja (Salamanca), qui, amb anterioritat a l'any 1940, en vengué una bona porció a don Benito Martín Rodríguez, de San Pedro de Rozados (Salamanca). (Areva, 1961.)

“El meu repadrí, Lorenzo Rodríguez de Espioja, comprà el 1926 una part de la ramaderia de Gamero Cívico en companyia de Lamamié de Clairac. Cinquanta vaques partiren també a casa de Antonio Pérez. Instal·là la guarda a Ledesma i se presentà a Madrid el 1929... Els bous de Espioja sortien molt braus, però s'havien tornat massa picants per a l'època.” (Viard. 2011.)

La vigília de la *corrida* Carratalà va ser rebut a Palma pel Club Delmonte, i passà el dia a la ciutat visitant el Círculo Taurino de Palma. A les 10 de la nit es retirà a una fonda. S'aixecà a les 8.30 i va anar a missa. Després va partir cap a Inca. Posteriorment alguns mitjans reproduïren la notícia que en aquells moments tenia un mal pressentiment, però la seva quadrilla desmenteix aquest fet.

A causa de l'incident de Logronyo descrit abans, Carratalà arribà en baixa forma. Encara tenia la ferida oberta i tenia les facultats limitades. Duia damunt la ferida un planxa de suro per indicació del doctor Serra. Es diu que, a conseqüència de les nombroses despeses que va haver d'afrontar amb motiu de la greu ferida de Logronyo, la seva situació econòmica era molt difícil. Les necessitats familiars es consideren les causes per les quals acceptà torejar aquell dia. Va cobrar 3.500 pessetes.

Figura 10. Saltador, el bou que causà la mort de Carratalà

En nombroses ocasions el seu pare li havia dit que no li faltaria res per a viure si deixava els toros, però ell no ho havia acceptat.

La quadrilla amb la qual es va presentar a Inca estava formada pel banderiller "Carranza" i els picadors "Estacioneta" i "Triguero". El bou que li causà la mort es coneix com *Saltador*, encara que algunes fonts substitueixen aquest nom pel de *Mirlito*. Aquesta confusió ve derivada del fet que la ramaderia havia estat venuda l'any anterior, com s'ha comentat abans, i s'havien canviat els noms dels bous. La descripció del bou és la següent: núm. 50, de pèl negre, de cinc anys, "escurrido de carnes", però ben posat de cornamenta. Amb terminologia taurina: *burrociego*, *corniapretado* i *entreperlado*.

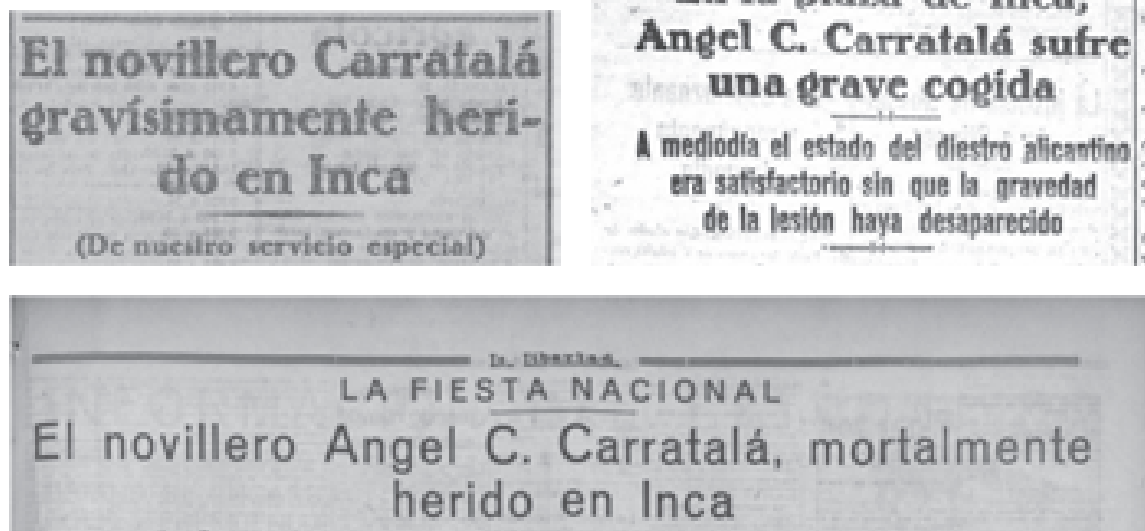

Figura 11. El moment de l'agafada

3.1. 28 de juliol: Carratalà és greument ferit

Carratalà va ser rebut entre música i les ovacions de milers d'aficionats. En començar la feina amb el bou *Saltador*, Carratalà el va citar en curt amb el capot ultrapassant dos terços del *ruedo*. Li va fer *dos pases* amb els peus quiets. Quan va fer el tercer, el bou se li va acostar i el va enganxar sacsejant-lo a l'aire, i la banya dreta li va etzibar una cornada al ventre. Els membres de la quadrilla

Figura 12. Notícia de l'incident d'Inca

varen agafar el bou per la banya i per la cua tractant d'alliberar-lo. Carratalà es va agafar a la banya amb les dues mans, però no amb força a bastament, i va caure d'esquena. El bou el va tornar a envestir i li va fer una ferida a la part dreta del coll.

Va ser atès a la infermeria pels doctors Abrines, Ferrer i Oliván, que varen operar-lo immediatament del que varen descriure com una massacre al ventre. El Dr. Ferrer era el metge de la infermeria i el Dr. Oliván Anadón era metge militar. El públic inquer va esperar notícies, amb pessimisme, les dues hores que va durar la intervenció. En alguns moments va circular la notícia de la mort de Carratalà i es va suspendre temporalment la corrida. En saber-se que encara estava viu, la corrida va continuar entre la consternació general. Delmonte, que va matar quatre bous, va ser agafat i tirat enlaire, encara que sense gravetat.

El banderiller "Carranza" va ser present a l'operació i afirmà que a la infermeria no hi faltava res. Després de la intervenció, Carratalà va reviscolar un poc i va demanar ser confessat, combregar i rebre l'extremunció. El capellà, Antoni Palou, l'assistí a les 11 de la nit. Les seves paraules varen ser: "M'han agafat fort, aquesta serà la darrera." Se li anaven aplicant injeccions d'oli camforat per reanimar-lo. També se li administraven balons d'oxigen i injeccions de Pantopon. Durant la nit, els membres de la quadrilla, els doctors Oliván i Ferrer, i el cronista Albert Llabrés varen vetllar-lo. Mentrestant, a Alacant s'anaven rebent telegrams descrivint el greu estat del torero.

La població d'Inca, emocionada, va envair els voltants de la plaça, ansiosa per conèixer notícies de l'estat del torero. Era la primera vegada que a Mallorca se n'havia ferit un de gravetat. Un dels

oncles d'en Carratalà, Arturo, demanà al doctor Serra que l'acompanyés a Inca. El Club Carratalà posà a la seva disposició un aeroplà perquè poguessin fer el viatge.

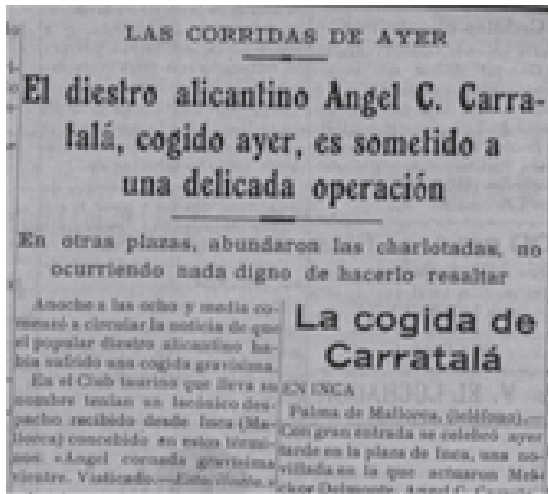

Figura 12. L'operació de Carratalà

3.2. 29 de juliol

Carratalà va passar la nit cada vegada amb més malestar i el dilluns 29 de juliol el seu estat va empitjorar tant que el doctor Oliván a les 14.30 envià el mosso d'estocs a Palma a cercar els doctors Juaneda, Abrines, Moner i Ferrer. Els doctors varen intervenir-lo quirúrgicament d'urgència, per segona vegada, a les 6.30, quan la seva temperatura superava els 40 graus. S'havia presentat peritonitis. Aquesta segona operació només va durar vint minuts, però es va fer sense anestèsia a causa de l'estat crític del pacient, per tant va estar conscient durant tot el procés.

Mentrestant a Alacant la gent anava fins als clubs taurins per tal de tenir notícies. S'havien enviat infinitat de telegrams a Inca i Palma sol·licitant-ne. L'estació telegràfica d'Inca, limitada, es trobava en serioses dificultats per poder mantenir la comunicació.

A les dotze i mitja de la nit va rebre la visita dels batles d'Inca, Miquel Mir, i de Palma, Juan Aguiló, que en privat ja lamentaven la desgràcia. L'oncle Arturo i el Dr. Serra tenien el propòsit de viatjar a Inca en hidroavió, però com que el doctor havia estat en comunicació amb el metge de capçalera i coneixia la importància de l'agafada, temorós de no arribar a temps, excusà la seva assistència.

3.3. 30 de juliol: la mort d'en Carratalà

El pare i la dona, Salud Manzanares, arribaren a Palma a les 6 del matí del dia 30 de juliol, procedents de Tarragona. El banderiller "Marinero" els esperava. A les 8 arribaren a Inca, on varen ser rebuts per una gentada.

Carratalà va morir el dimarts 30 de juliol a les 10.12 a la infermeria de la plaça. Aquesta mort representa la primera mort d'un torero a Mallorca en més de 100 anys de toros. Segons els presents, entre les seves darreres paraules, que no varen poder ser compreses en la seva totalitat, hi va haver la menció del seu petit fill.

El Club Carratalà d'Alacant va rebre el següent telegrama: "Carratalá ha fallecido a las 10:12 minutos de la mañana, rodeado de su padre, esposa, cuadrilla y amigos, que le hemos velado toda la noche. Saludos". Des d'Alacant demanaren el trasllat del cadàver i el president del Club Carratalà, Sr. Fernández, envià un telegrama a Estacioneta indicant que es podia fer un pagament de 4000 pessetes per al trasllat.

La nota trágica del torero

Ayer por la mañana falleció Carratalá

La primera noticia
 Inca.—A las 10:15 de la mañana del día de ayer el diestro valenciano Angel Carratalá, víctima de una herida sufrida.
 Posteriormente el hecho se supo, al saber y momento de su muerte.
 La noticia que se desarrolló fue inmediata.
 Poco después fueron recibidos telegramas del Sr. Torero de Palma, San

El domingo por la mañana trasladaron a Inca.
 Posteriormente la primera noticia se dio en Inca, la preparación de la comitiva para llevar el cadáver.
 Esto se ha hecho.
Llegada de la esposa
 Palma.—A las diez de la mañana, Carratalá, concurriendo la familia, fue trasladado por el cadáver, rodeado por familiares y amigos, que recibían profundos

Regalá a Dios por el alma de

Don Angel C. Carratalá

MATADOR DE NOVILLOS-TOROS
 que falleció ayer a las 10:15, en Inca (Balears), a causa de la grave cogida que sufrió el domingo 25 a las 10 años de edad habiendo recibido los Santos Sacramentos

M. L. P.

Sus desconsolados esposos doña Salud de Castro; hijo; padre don Juan Collrés y doña Maria Carratalá; hermanitos doña Antonia Gracia; madre política doña Mercedes Marroc; tío don Dolores, don Antonio y don Arturo Carratalá, doña Carmen, doña Amparo y don José Collrés; don Federico Collrés; hermanitos políticos, sobrinos, primos y demás parientes participan a sus señores amigos y familia, que se verificará mañana a la conducción del cadáver, que se verificará mañana, donde el Club Martínez, Avenida Victoria Eugenia, a las diez de la mañana, hora de la salida de Palma, a las once de dicho día, hasta la estación de I. Norte, que se despedirá en dicho, para trasladarlo a Alicante, por lo que les quedará eternamente agradecidos.

No se reparten tarjetas.

TRISTE FIN DE UN TORERO VALIENTE

Esta mañana ha fallecido en Inca, el diestro alicantino Angel C. Carratalá

EL DIA

La trágica muerte de Carratalá

El cadáver del pundonoroso lidiador recibirá sepultura en Alicante, satisfaciendo así un deseo popular.-Relato de un testigo de la tragedia

Alcance entre testigos al desgraciado cuando un torero alicantino.-Notas curiosas de la vida de Carratalá.-Observaciones generales.-Nota sobre el traslado a Valencia con un comentario para hacer cargo del cadáver.-Un querido amigo del torero, que pasó su infancia en la provincia alicantina, una despedida por el extranjero.-Noticias de Valencia relacionadas con el caso del torero.

Alicante ha perdido su torero

Angel C. Carratalá ha muerto esta mañana en Inca a consecuencia de la herida que le produjo el toro "Saltador"

El "Club Carratalá" gestiona que el cadáver del infortunado diestro sea traído a esta ciudad

Carratalá, ha muerto!

LA TRÁGICA MUERTE DEL NOVILLERO ALICANTINO ANGEL C. CARRATALÁ

Mañana por la tarde llegará el cadáver a Alicante

El viernes se verificará el entierro. - Mas noticias de la muerte del infortunado diestro. - El Ayuntamiento de Inca subrogará los gastos del entierro y embalsamamiento. - Mañana por la mañana llegarán los restos mortales a Valencia.

Figura 13. La noticia de la mort d'en Carratalà

A la mateixa infermeria de la plaça es va instal·lar la capella ardent, a la qual va acudir nombrosíssim públic, que pugnava per poder-hi entrar. Segons les descripcions, Carratalà es trobava cobert amb un llençol blanc, amb la cara descoberta i les mans creuades damunt el pit amb una creu. L'esposa de Carratalà s'hostatjava al domicili del batle, Miquel Mir. El pare es va desplaçar a Palma per realitzar les gestions del trasllat. A la capella ardent de la plaça d'Inca hi va haver un incendi, ja que un ciri va calar foc a les cortines.

L'Ajuntament d'Inca va acordar per unanimitat pagar totes les despeses de l'embalsamament i enterrament a Alacant, on seria traslladat passant per València el dia següent, el dimecres. L'embalsamament es va fer pel procediment "Eternistas", operació que dugué a terme el Dr. Oliván, ajudat pel farmacèutic Trias i el mosso d'espases Ràpido.

La població d'Inca va desfilar davant el cadàver. Les dones depositaven flors sobre el cos del torero i ploraven amargament. Al davant es trobaven els membres de la quadrilla, consternats. El seu picador "Estacioneta", profundament afectat, va anunciar el propòsit de no sortir més a les places i retirar-se. L'estació telegràfica va seguir enviant i rebent infinitat de missatges d'Alacant, València i Barcelona. També els diaris de Madrid demanaven detalls.

A Inca es va fer un funeral a les 10.30, pagat per l'Ajuntament, al qual varen assistir les autoritats i una gentada. El funeral va ser de la categoria de 12 atxes. El comerç i les fàbriques varen tancar en senyal de dol fins a les 15.00 h. A les 14.00 la creu parroquial es dirigí a la plaça de toros a resar-li el rosari i conduir-lo a l'estació. Posteriorment, el cadàver va ser traslladat cap al port de Palma, on embarcaria en un vaixell de vapor amb destí València a les 19.30. El trasllat a Palma es va efectuar amb tren. Al vagó hi va haver un incendi i es varen cremar les corones de Delmonte i del Club Delmonte. El tren va sortir d'Inca a les 15.30, i entre els passatgers s'hi trobaven el batle, la seva dona i diversos regidors (Bisellach, Llompart i Pujadas). El tren que el va dur a Palma va fer llargues aturades a les estacions de trànsit, on esperava una gentada i la gent volia retre-li homenatge. Abans de baixar del tren, el capellà de Sant Miquel resà un respons. Esperaven el tren el director de la companyia (Rafael Blanes), el cap d'estació (Puigserver), el canonge, els presidents de clubs (Villalta, Fiol, Villalonga, Moyà i Ripoll) i el *novillero* Quinito Caldentey.

A Palma se li va tributar un homenatge pòstum, ja que més de 30.000 persones varen acompanyar el seguici al seu pas pels carrers de la ciutat, en el seu camí des de l'estació fins al moll; figuraven a la presidència del dol els batles de Palma i Inca, el governador civil i significades personalitats com regidors d'Inca i Palma (Prats i Martorell), el jutge de primera instància d'Inca (Sr. Alou), el canonge de Palma (Sr. Ibáñez Rizo, valencià), el governador i els presidents dels clubs taurins. Precedia el cotxe mortuori un gran nombre de corones. Les cintes que penjaven del fèretre eren portades per Delmonte i Lagartito II. La comitiva travessà diferents carrers, i quan passà per davant del Club Delmonte es canta un respons. En arribar al moll, el batle Mir va fer lliurament del cadàver al capità del vaixell *Jaime II*.

La rebuda del vaixell va ser organitzada pel Club Carratalà, es decidí que el cadàver es traslladaria per carretera des de València en una caravana d'automòbils.

4. Trasllat a Alacant i enterrament

4.1. Arribada a València

El fèretre va arribar a València el primer d'agost de 1929. Des de primera hora del dematí s'havia congregat al moll d'Isleña Marítima una gran quantitat de gent esperant l'arribada del *Jaime II*. El vaixell va arribar a les 6.45. Nombrosos aficionats hi varen pujar a bord, així com representants de diverses penyes i clubs taurins de València.

Dalt del vaixell es va improvisar una capella ardent sobre la coberta d'estribord, adornada amb banderes i un baix relleu de la Mare de Déu del Carme. Acompanyaven el cadàver la seva dona, el seu pare, Àngel, i els membres de la seva quadrilla: Carranza, Navarrito, Trajines i Estacioneta. Entre els que varen pujar hi havia el metge de la plaça de toros Francisco Serra, el doctor Cortés Pastor, els toreros Manolo Martínez, Galea, Pintero, Rosales, Marzal, Angelete, Mella II, Cocherito, el seu amic íntim Francisco Alegre i representants dels clubs taurins Torres i Martínez, de

Figura 14.
Arribada a València

València, Magritas-Club i Club Carratalà d'Alacant, i Pepe Alonso d'“El Luchador” d'Alacant. A les 8.15 es va desembarcar el fèretre de noguer amb incrustacions de plata i va ser col·locat en un cotxe de pompes fúnebres. El cadàver estava amortallat amb l'hàbit dels salesians. Al darrere hi anaven més de cent cotxes amb els acompanyants. La caravana va passar per l'avinguda del port cap al Club Manolo Martínez, on es va instal·lar la capella ardent fins a l'hora de la sortida cap a Alacant.

Al vestíbul del Club Carratalà i en el pati de la casa familiar es varen penjar uns plec de fulls que aviat es varen omplir de signatures. Totes les penyes taurines de València varen tancar en senyal de dol. Es varen organitzar comissions encarregades de recaptar fons per sufragar despeses a tots els clubs alacantins: Magritas, Carratalà, Márquez i Mariano Rodríguez. El batle Suárez Llanos s'oferí a pagar les despeses des de l'arribada a Alacant fins a la inhumació. Fou en aquells moments quan sorgí la idea de construir un mausoleu. Al Bar Manolo Sanchís de la Gran Via es va iniciar una subscripció encaminada a obrir una llibreta a la caixa d'estalvis per al fill de Carratalà. Es varen reunir 1.500 pessetes.

El nombre de corones era considerable: Club Delmonte, Quinito Caldentey, quadrilla de Carratalà, la seva dona, Magritas-Club, Mella, Enrique Torres, Juan Pericás, Sr. Pagés, Coliseo Balear, quadrilla de Delmonte, Lagartito II, propietaris de les places de València, Palma i Inca, penya de Quinito Caldentey, colònia valenciana resident a Palma i una d'espectacular del Círculo Taurino de Palma. Dotze parelles del cos de seguretat guardaven l'ordre perquè el públic desfilàs davant el cadàver.

El batle de València, marquès de Sotelo, va visitar la capella a les 11 del dematí per donar el condol en nom seu i en representació del batle d'Alacant. Quan el batle va sortir es va posar en marxa la comitiva per anar cap a Alacant. El fèretre era portat per torns per tots els matadors de bou, *novilleros* i banderillers residents a València.

De camí cap a Alacant es va passar per Gandia, on varen estar una hora aturats al carrer de Canalejas, al qual va acudir nombrós públic a mostrar el seu condol, tot recordant que aquella ciutat va veure els primers passos professionals de Carratalà.

Figura 15. Funerals a Alacant

4.2. Funerals

La comitiva va arribar a Alacant a les set i mitja de l'horabaixa. Centenars de cotxes varen sortir a camí cap a Sant Joan, on es va resar un respons i es va formar la nova comitiva, que va recórrer els carrers més cèntrics de la ciutat, plens de públic. La gentada va envair el carrer de San Vicente, on es trobava el Club Carratalà. Es va rebre amb emoció la família i es va col·locar el fèretre a un cadafal situat al centre de la sala.

La presidència del condol, la formaven el pare de Carratalà Juan Celdrán, el seu germà Antonio, oncles, el doctor Franciso Serra i el periodista Olegario Cifre, amic íntim. Després de la vetlla de la nit el divendres es varen celebrar dues misses. El trasllat al cementiri va ser presidit pel batle Julio Suárez Llanos. L'avinguda d'Alfonso X el Sabio, molt ampla, estava envaïda de gent. L'enterrament va ser a les set de l'horabaixa al cementiri de Sant Blas.

Quan es va complir el primer aniversari de la mort de Carratalà, a Alacant es varen organitzar diversos actes. Es va fer un funeral a les 8 del matí. A les 12 es varen repartir 225 racions de pa i

Figura 16. Panteó

arròs entre els necessitats. A les 18.30 al cementiri municipal es va descobrir el mausoleu i a les 22.30 al Club Carratalà es va celebrar una vetllada necrològica.

5. Homenatges posteriors

5.1. Panteó

Per subscripció popular es va construir un panteó en el nou cementiri municipal. La seva localització és: panteó núm. 96, del carrer de Sant Agustí del cementiri municipal d'Alacant, situat prop de l'entrada. És un dels panteons més visitats i atractius del cementiri, no només pel personatge en qüestió, sinó també per la impressionant figura que el presideix, obra de Juan Esteve. Actualment el panteó forma part del catàleg de béns i espais protegits de l'Ajuntament d'Alacant, fitxa I.32.C.R., amb el grau de protecció I (integral).

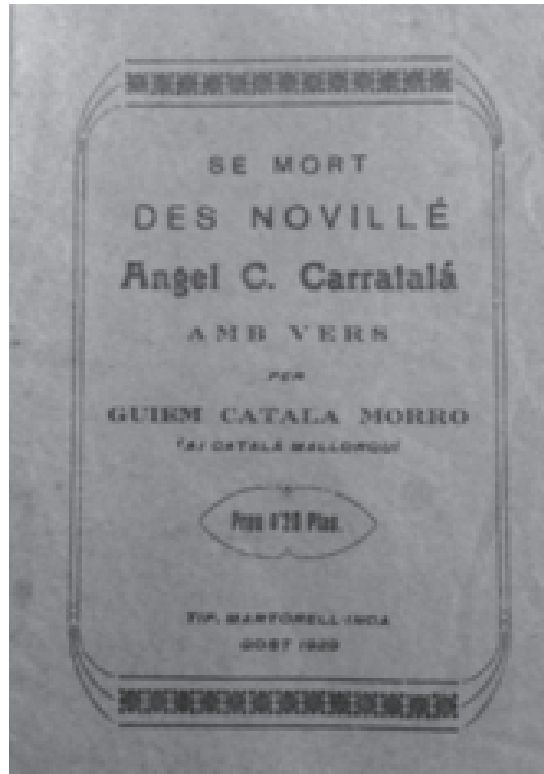

Figura 17. Gloses

5.2. Gloses

El més present a Inca, i també en els pobles veïns (si descartam la foto del recordatori de la mort que adesiara surt en alguna publicació), són les primeres estrofes del glosat que escrigué Guillem Català Morro ("es Català Mallorquí"). Emprant un català prenortatiu descriu amb precisió els fets. Aquesta plagueta s'imprimí a Inca, Tip. Martorell, el mateix agost de 1929.

*En Sión "DELMONTE" vengué
en samic "CARRATALÀ"
a Inca per torea
y "LAGARTITO" també.*

*Era dia vintivuit
des calorós juriol
cuant el Cel se posá dol
de niguls sense lloc buit.*

*Es sol rayos no donava
tant y tant se va enfosquí
y gotes daigo a la fi
totom nerviós estava.*

*Cuant se cuadrilla va entrá
de paseix a dins se plasa
totom aplaudint en masa
es valent CARRATALÀ.*

*Es segon bou per éll era
número sinc "Saltador"
CARRATALÀ sin temor
sen vá devant se fiera.*

*Dispost a fersé lluhí
per tení es public content
peró en aquell moment
es bou traidó el va cohí.*

*Tengué ferida mortal,
eren les sis menos cuart
no esent torero covart
tengué una hora fatal.*

*De cap a sa enfermeria
en brazos des seus peóns
i es public per segons
vaná perdent se alegria.*

*Tenguent es ventre ferit
per Momens mes mal estava
i de se pena que pasava
hasta saltave des llit.*

*A poc a poc va recobrá
es perdut conexament
y en señas dave entenent
que es volia confesá.*

*Va rebre en gust el Seño
cuant es public ses clamava
y se Presidensi perlava
amb el Seño Gobernadó.*

*Vaná seguint se corrida
y es ferit anant malament
es metjes anavan diguent
que seria curt de vida.*

*Pesá dia vintinou
una terrible penada
en motiu de sa cornada
den (Mangas) es valent bou.*

*Dia trenta va arribá
sa dona a sa enfermeria
y trobarlo a sa gonía
am bell no pogué parlá.*

*Son pare don Juan Cendra
a nes costat seu plorava
y a éll le mort leufegave
i cap peraula el pogué entendre.*

*Eran les deu del matí
dia molt esenalat
Sant Abdón de la siudad
es diestro va morí.*

*Ne Salud esposa seva
cuant morí pegá un crit
pensant en so fiy petit
que va dexá a casa seva.*

*Li feren es funeral
y ne Olivan len belsemá
per poreló trasledá
a nes seu pais natal.*

*Va durá moltes estones
totom veurarló volía,
estant e senfermeria
tot rodetjat de coronas.*

*Le siudad de Inca tengué
un sentiment molt pesat
per sert quedá demostrat
en sossequi que li fé.*

*Era dia trente ú
les tres já vien tocades
quedant ses fábricas tencades
cuant el sen vien de dur.*

*Una hermosa acompañada
tengué e ne quell moment
asistint se Juntament
y es Clero en Creu Alsada.*

*Es Inca personal noble
en molte educació
perque acompañarló
hey va acudí tot es poble.*

*Persones mes de vuit mil
anaren a despedirló
a devant se Estació
o sigue es ferro-carril.*

*Cuant es tren de Inca pertí
arrancá fent poca via
y es públic se despedía
des torero alicantí.*

*Adios CARRATALÀ
doña Salud y coronas
Inca moltes estones
belles memoris tendrá.*

*Pertigué en molta calma,
es tren que anave endolat
y va esé ben arribat
a se Estació de Palma.*

*Es novillé alicantí
les perava tot Siutat
y es seu apoderat
gran sentiment va tení.*

*Diestros un bon estol
prexindian se arribade
es Club Delmonte estave
pertot carregat de dol.*

*Pes Sindicat y Colón
es restos varen pesa
los duyen a colocá
en es vapor Jaume Segón.*

*Memorable va és es dia
cuant es public Palmesano
(con el pañuelo en la mano)
es diestro despedia.*

*Adios CARATALÁ
sa cuadrilla y mes persones
le má vos don bones ones,
per poré ben arribá.*

*Dia primé a Valenci
des mes de Gost va arribá
en Torres el devellá
y novillés de presenci.*

*Entrant a se Capital
Jesús... que de cas li feren
y mes tart el sen dugueren
a nes seu pais natal.*

*Adios CARATALÁ
gran torero de se senci
se Capital de Valenci
sempre per tu pregará.*

*Alicant ben arribat
va sé, es cosa segura
y li daren sepultura
per tote una eternidat.*

*Cuant tocaven ses campanas
es Clero estave cantant
tot es poble de Alicant
plorava llárimas sanas.*

*Adios CARATALÁ
de pena es meu có se tanca
un toro de Salamanca
se vida te va robá.*

*Recorts de bones personas
per sert quedaren contades
a sa tomba corlocades
vuitanta hermosas coronas.*

*El Saltador valent bou
es escausant de se histori
Mallorca tendrá memori
des present lañy vintinou.*

FÍ.

Guillem Català Morro Gost
1929²

No només a Mallorca li feren gloses, a moltes localitats també se'n feren. I molts anys després encara s'escrivien històries sobre ell, com aquesta de l'any 1971, on a Alacant Rafael Oliver Berenguer va escriure en una col·laboració per a *Els tranquils* les següents paraules: "El dia 28 de Choliol, torechant a Inca (Mallorca), va ser ferit de mort, y en la matinà del dia 30 va expirar en la infermeria de la plasa, de resultes de les ferides que li va fer el bou 'Saltador' n° 5 de D. Lorenzo Rodriguez: Actuaven en aquella esprá tan asiaga, Mechor Delmonte y Lagartijo II."

2. L'autor d'aquestes gloses, Guillem Català Morro, era conegut com "es Català Mallorquí". Nasqué a Lloseta el 1898 i morí el 1975. Fou actor, director, glosador i actor. De molt jove servi a cal metge Manuel Badia, a Sóller. Debutà amb *Sa pesta groga*, de Pere d'Alcàntara Penya, amb la companyia La Protectora Sollerense. El 1919 tornà a Lloseta, posà botiga de sabater. Dirigí la companyia teatral Es Català Mallorquí des dels anys vint fins als cinquanta, amb la qual representà obres costumistes per tot Mallorca. Escriví poesies, gloses i diversos monòlegs dramàtics còmics, alguns dels quals representà ell mateix; el de més èxit fou *Es bous a mi no'm fan po* (Saló Novedades de Lloseta, 11 de desembre de 1938), en vers, en què un actor vestit de joneguer s'enorgulleix de la seva valentia i quan sent els bramuls d'un bou es fa por i s'acovardeix. Un altre és *Si jo era millonari!* (Teatre Principal d'Inca, 1933), també en vers, en què el protagonista, en Perico, que sempre compta amb els dits, explica el bon viure que faria si fos milionari. Les gloses i monòlegs publicats de 1930 a 1947 són *Sa mort d'en Carratalà*, *Sa vida des pastó*, *¡Memòries belles!*, *Couplets divertits*, *Sor Tomasseta*, *Cansons noves amb tonades antigues*, *Cant alegre*, *Es dos primés besos*, *Xiflats i xiflada*, *Gloses pageses*, *Sa cassada des ropits*, *Piropos a ses sogres*, *Sempre duch sa mala sort*, *Es quintos del trenta set*, *Es sa curra des cantó*, i *Sa mort de n'Alomar Florit*. En morir el seu fill, el 1947, abandonà el teatre. El 1956 publicà *Sa mort d'en Toni Gelabert Amengual: notable corredor ciclista de Santa Maria*, i només actuà una altra vegada a un festival benèfic el 1963. Es conserven diverses peces còmiques i glosats inèdits: *Semana parroquial*, *Es pancaritat a Son Daviu 1955*, *Es pancaritat a Son Daviu 1956*, *Per sa muntanya*, *Es barrio d'es tres veïnats*, *Sa volta a Mallorca*, *Festes de Nadal*, *So mereix*, *Concurs de Selva*, *Es així*, *S'estornell*, *Es ben cert*, *¡¡Oh, ses pessetes!!*, *Primera comunió*, i *Damunt es pont d'el Cocó*. Passà els últims anys de la seva vida en la indigència (*Gran Enciclopèdia de Mallorca*, III, pàg. 222).

5.3. Carrer

Un carrer d'Alacant va rebre el nom d'Àngel Celadrán Carratalà. Damunt de la placa que indica el nom del carrer se'n troba una altra en què es pot llegir: "Àngel Celadrán Carratalà. Alicante, 1903-Inca, 1929, començó a torear con gran éxito en 1926. Murió por la cogida de un toro".

Figura 18. Carrer d'Àngel C. Carratalà

5.4. Premi Carratalà

Cada any els jurats de les associacions i entitats taurines d'Alacant atorguen premis als triomfadors de la Fira de les Fogueres. El Club Taurí d'Alacant lliura el trofeu Àngel C. Carratalà al millor novillero de la fira.

Figura 19. Premi Carratalà

5.5. Actes en benefici del fill

En el moment de la seva mort, Carratalà tenia un fill de tan sols un any d'edat anomenat també Àngel. Per tal de recaptar fons per a l'infant es varen realitzar diversos actes, entre ells una *corrida* el diumenge 1 de setembre de 1929. El cartell el varen formar 6 *novillos*-toros del marquès de Villamarta amb Noaín, Niño de la Alhambra i Artafeño. El qui havia estat picador de Carratalà, Estacioneta, es va retirar després d'aquest acte.

Tot i la tragèdia esdevinguda a Inca, Àngel començà a sentir desitjos de ser torero als dotze anys. En aquest cas trobà la forta oposició de sa mare, qui li recordà sempre la desgraciada mort del seu pare. Com que sa mare no l'autoritzà a torejar, se'n va anar a fer feina al sud de França.

Amb el jornal es pagava les despeses per anar a torejar de *sobresaliente* (substitut) a qualque *corrida*. L'any 1954 va fer el servei militar, i en el primer permís torejà a Palma. La presentació a la plaça d'Alacant es produí el 1955 amb *novillos* de Bartolomé Sánchez. Adoptà el mateix nom del seu pare, Àngel C. Carratalà. Repetí a Alacant i el 14 d'agost del 1955 debutà amb picadors amb toros de Pedro Gandarias. Seguiren diverses *corridas* durant l'any, i a la temporada de 1956 es va presentar a la plaça de Madrid. Aquesta presentació no va ser gaire exitosa i Àngel, desmoralitzat, decidí deixar els toros.

Figura 20. El fill de Carratalà

5.6. Altres

Els anteriors no són els únics homenatges que Carratalà rebé. Són destacables un documental, una placa que es va descobrir a la plaça de toros d'Alacant i el pasdoble *Club Carratalà*, compost pel mestre Vicente Spiteri Martín i que s'interpreta durant el *paseillo* a la plaça de toros d'Alacant.

6. Conclusions

És ben sabut que a la dècada dels anys 20 del segle passat a Inca es vivia una gran afició als toros i s'hi organitzaven diversos actes a l'any, especialment per les festes de Sant Abdon, que eren de gran anomenada, tant pel prestigi dels bous com dels toreros contractats. L'any 1929, el Club Delmonte organitzà una *novillada* amb la participació de toreros de primer nivell. Els bous també tenien excel·lents orígens.

Àngel C. Carratalà era un destacat *novillero*, que estava d'actualitat per diversos motius, èxits sonats i agafades greus. La seva agafada i posterior mort fou un esdeveniment viscut amb intensitat a Inca pel poble sencer. I aquesta resposta s'estengué a Palma i altres pobles de Mallorca, especialment on passava el tren.

La repercussió a la premsa especialitzada i ordinària fou general i abundant. A Alacant, terra natal del noveller, li reteren homenatges. Posteriorment, els records han estat en forma de literatura, música, escultures, premis taurins... El record a Inca és encara viu, i adesiara és tema de cites, articles, efemèrides, etc.

Bibliografia

- [1] J. J. Amores, Ser Alicantino duele...¡¡En el más allá!: D. Àngel Celdrán Carratalà. http://www.alicantevivo.org/2009/10/ser-alicantino-duele-en-el-mas-alla-d_19.html
- [2] Areva. 1961. *El Ruedo (Setmanario gràfic de toros)*, núm. 863, 5 gener 1961. "Principales ganaderias bravas. Ganaderia de doña Carmen Ramirez Zurbano (Salamanca)".
- [3] G. Català Morro (a) Catalá Mallorquí. *Se Mort Des Novillé Angel C. Carratalà en vers*. Tip. Martorell, Inca, agost 1929.
- [4] B. Coll, *Història d'una plaça centenària (1910-2010)*. Ajuntament d'Inca, 2011.
- [5] G. Pieras Salom, *Llegendes i tradicions d'Inca* (volum I), Llibres de la nostra terra, 37. Leonard Muntaner editor, 1998.
- [6] A. Ruiz Belda "Toñuelo", *Vida y muerte de Àngel C. Carratalà, grandeza y tragedia de un torero alicantino*. Publicaciones de la Obra Social y Cultural de la Caja de Ahorros Provincial de Alicante, 1982.
- [7] A. Viard, L. Sánchez, *Una leyenda charra*. Tierras Taurinas, 11. Novembre 2011.
- [8] "Los toros dan y quitan, listado de las tragedias. Àngel C. Carratalà (1903-1929)". <http://www.lostorosdanyquitan.com/bioIndividual.php?b=452>
- [9] *Correo de la mañana*: any XII número 3.463 – 1925 abril 14.
- [10] *Correo extremeño*: any XXVI número 7.397 – 1929 juliol 30.
- [11] *Correo extremeño*: any XXVI número 7.398 – 1929 juliol 31.
- [12] *Correo extremeño*: any XXVI número 7.399 – 1929 agost 1.
- [13] *Correo extremeño*: any XXVI número 7.400 – 1929 agost 2.
- [14] *Correo extremeño*: any XXVII número 7.758 – 1930 setembre 30.
- [15] *Crónica Meridional*: any LXX número 22.776 – 1929 juliol 31.
- [16] *Diario de Alicante*: any XV número 3.870 – 1924 setembre 18.
- [17] *Diario de Alicante*: any XVII número 4.693 – 1926 setembre 17.
- [18] *Diario de Alicante*: any XVIII número 5.591 – 1929 juliol 6.
- [19] *Diario de Alicante*: any XVIII número 5.610 – 1929 juliol 29.
- [20] *Diario de Alicante*: any XVIII número 5.611 – 1929 juliol 30.
- [21] *Diario de Alicante*: any XVIII número 5.612 – 1929 juliol 31.
- [22] *Diario de Alicante*: any XVIII número 5.613 – 1929 agost 1.
- [23] *Diario de Alicante*: any XVIII número 5.615 – 1929 agost 3.
- [24] *Diario de Alicante*: any XVIII número 5.617 – 1929 agost 6.

- [25] *Diario de Alicante*: any XVIII número 5.623 – 1929 agost 13
- [26] *Diario de Alicante*: any XVIII número 5.659 – 1929 setembre 24.
- [27] *Diario de Alicante*: any XVIII número 5.660 – 1929 setembre 25.
- [28] *Diario de Alicante*: any XVIII número 5.661 – 1929 setembre 26.
- [29] *Diario de Alicante*: any XIX número 6.304 – 1931 novembre 6.
- [30] *Diario de Almería: periódico independiente de la mañana*: any XVIII número 5.018 – 1929 juliol 30.
- [31] *Diario de Almería: periódico independiente de la mañana*: any XVIII número 5.019 – 1929 juliol 31.
- [32] *Diario de Córdoba de comercio, industria, administración, noticias y avisos*: any LXXX número 28.032 – 1929 juliol 31.
- [33] *El Bien Público*: any LIV número 16.040 – 1926 octubre 07.
- [34] *El Día: diario de información defensor de los intereses de Alicante*: any XV número 4.281 – 1929 juliol 8.
- [35] *El Día: diario de información defensor de los intereses de Alicante*: any XV número 4.300 – 31 de juliol de 1929.
- [36] *El Día: diario de información defensor de los intereses de Alicante*: any XVI número 4.586 – 1930 juliol 30.
- [37] *El Día: diario de información defensor de los intereses de Alicante*: any XVI Número 4.625 – 1930 setembre 27.
- [38] *El Día: diario de información defensor de los intereses de Alicante*: any XIII Número 3680 – 1927 mayo 25.
- [39] *El Día de Palencia: defensor de los intereses de Castilla*: any XXXIX número 12.450 – 1929 juliol 30.
- [40] *El Iris: diario católico*: any XVII número 4.918 – 1929 setembre 10.
- [41] *El defensor de Córdoba: diario católico*: any XXXI número 10.085 – 1929 juliol 29.
- [42] *El defensor de Córdoba: diario católico*: any XXXI número 10.086 – 1929 juliol 30.
- [43] *El defensor de Córdoba: diario católico*: any XXXI número 10.087 – 1929 juliol 31.
- [44] *El defensor de Córdoba: diario católico*: any XXXI número 10.088 – 1929 agost 1.
- [45] *El Luchador: diario republicano*: any X número 2.581 – 1922 març 20.
- [46] *El Luchador: diario republicano*: any XV número 4.769 – 1927 setembre 12.
- [47] *El Luchador : diario republicano*: any XVII número 5.337 – 1929 juliol 29.
- [48] *El Luchador: diario republicano*: any XVII número 5.338 – 1929 juliol 30.
- [49] *El Luchador: diario republicano*: any XVII número 5.339 – 1929 juliol 31.
- [50] *El Luchador: diario republicano*: any XVII número 5.340 – 1929 agost 1.
- [51] *El Luchador: diario republicano*: any XVII número 5.341 – 1929 agost 2.
- [52] *El Luchador: diario republicano*: any XVII número 5.344 – 1929 agost 6.
- [53] *El Luchador: diario republicano*: any XVII número 5.351 – 1929 agost 14.
- [54] *El Luchador: diario republicano*: any XVII número 5.366 – 1929 agost 31.

- [55] *El Luchador: diario republicano*: any XVIII número 5.509 – 1930 gener 3.
- [56] *El Luchador: diario republicano*: any XVIII número 6.083 – 1930 juliol 28.
- [57] *El Luchador: diario republicano*: any XVII número 5.385 – 1929 setembre 24.
- [58] *El Luchador: diario republicano*: any XVII número 5.392 – 1929 octubre 2.
- [59] *El Luchador: diario republicano*: any XVII número 5.401 – 1929 octubre 12.
- [60] *El Luchador: diario republicano*: any XVIII número 6.085 – 1930 juliol 30.
- [61] *El Luchador: diario republicano*: any XIX número 6.371 – 1931 juliol 16.
- [62] *El Luchador: diario republicano*: any XIX número 6.382 – 1931 juliol 29.
- [63] *El Luchador: diario republicano*: any XIX número 6.385 – 1931 juliol 30.
- [64] *El Luchador: diario republicano*: any XIX número 6.398 – 1931 agost 15.
- [65] *El magisterio español: Periódico de instrucción pública*: any LXIII número 8.366 – 1929 agost 01.
- [66] *El mediterráneo: diario independiente de la tarde*: any I número 90 – 1929 juliol 29.
- [67] *El mediterráneo: diario independiente de la tarde*: any I número 91 – 1929 juliol 30.
- [68] *El mediterráneo: diario independiente de la tarde*: any I número 120 – 1929 setembre 2.
- [69] *El Noticiero Gaditano: diario de información y de intervención política*: any XI número 4.157 – 1929 juliol 29.
- [70] *El Noticiero Gaditano: diario de información y de intervención política*: any XI número 4.158 – 1929 juliol 30.
- [71] *El Noticiero Gaditano: diario de información y de intervención política*: any XI número 4.159 – 1929 juliol 31.
- [72] *El Noticiero Gaditano: diario de información y de intervención política*: any XI número 4.161 – 1929 agost 2.
- [73] *El Noticiero Gaditano: diario de información y de intervención política*: any XI número 4.187 – 1929 setembre 2.
- [74] *El Orzán: diario independiente*: any XII número 3466 – 1929 juliol 31.
- [75] *El Pueblo: diario republicano de Valencia*: any XXXVI número 12.915 – 1929 juliol 30.
- [76] *El Pueblo: diario republicano de Valencia*: any XXXVI número 12.916 – 1929 juliol 31.
- [77] *El Pueblo: diario republicano de Valencia*: any XXXVI número 12.917 – 1929 agost 1.
- [78] *El Pueblo: diario republicano de Valencia*: any XXXVI número 12.921 – 1929 agost 6.
- [79] *El Pueblo: diario republicano de Valencia*: any XXXVI número 12.922 – 1929 agost 7.
- [80] *El Pueblo: diario republicano de Valencia*: any XXXVI número 12.928 – 1929 agost 14.
- [81] *El Pueblo: diario republicano de Valencia*: any XXXVII número 13.214 – 1930 agost 14.
- [82] *El Pueblo: diario republicano de Valencia*: any XXXVII número 13.253 – 1930 setembre 30.
- [83] *El Telegrama del Rif*: any XXVIII número 10.431 – 1929 juliol 30.
- [84] *El Telegrama del Rif*: any XXVIII número 10.432 – 1929 juliol 31.
- [85] *El Telegrama del Rif*: any XXVIII número 10.433 – 1929 agost 1.
- [86] *El Toreo*, núm. 2.878, desembre 1926.
- [87] *Heraldo de Zamora: Diario de la tarde*: any XXXIII número 10.718 – 1929 juliol 30.

- [88] *Heraldo de Zamora: Diario de la tarde*: any XXXIII número 10.719 – 1929 juliol 31.
- [89] *Heraldo de Zamora: Diario de la tarde*: any XXXIII número 10.746 – 1929 setembre 2.
- [90] *La Correspondencia de Valencia: diario de noticias*: any LI número 20.646, 2ª edició 1928 agost 18.
- [91] *La Correspondencia de Valencia*: any LII número 20.940 – 1929 juliol 29.
- [92] *La Correspondencia de Valencia*: any LII número 20.941 – 1929 juliol 30.
- [93] *La Correspondencia de Valencia*: any LII número 20.942 – 1929 juliol 31.
- [94] *La Correspondencia de Valencia*: any LII número 20.943 – 1929 agost 01.
- [95] *La Correspondencia de Valencia*: any LII número 20.946 – 1929 agost 05.
- [96] *La Correspondencia de Valencia*: any LII número 20.970 – 1929 setembre 02.
- [97] *La correspondencia de Valencia*: any LIII número 21.305 – 1930 setembre 29.
- [98] *La Gaceta de Tenerife: diario católico de información*: 5.965 – 1929 setembre 14.
- [99] *La Libertad*: any VIII número 1.810 – 1926 gener 10.
- [100] *La Libertad*: any VIII número 1.985 – 1926 agost 3.
- [101] *La Libertad*: any XI número 2.921 – 1929 juliol 30.
- [102] *La Libertad*: any XI número 2.922 – 1929 juliol 31.
- [103] *La Libertad*: any XI número 2.923 – 1929 agost 1.
- [104] *La Libertad*: any XI número 2.952 – 1929 setembre 4.
- [105] *La Opinión: diario independiente de la mañana*: any VII número 1.712 – 1929 agost 01.
- [106] *La Opinión: diario independiente de la mañana*: any VII número 1.710 – 1929 juliol 30.
- [107] *La Prensa: diario republicano*: any XIX número 4.064 – 1929 juliol 30.
- [108] *La Prensa: diario republicano*: any XIX número 4.066 – 1929 agost 01.
- [109] *Las Provincias: diario de Valencia*: any 61 número 18.757 – 1926 abril 09.
- [110] *Las Provincias: diario de Valencia*: any 64 número 19.600 – 1929 juliol 30.
- [111] *Las Provincias: diario de Valencia*: any 64 número 19.601 – 1929 juliol 31.
- [112] *Las Provincias: diario de Valencia*: any 64 número 19.602 – 1929 agost 01.
- [113] *Las Provincias: diario de Valencia*: any 64 número 19.603 – 1929 agost 02.
- [114] *Las Provincias: diario de Valencia*: any 64 número 19.680 – 1929 novembre 01.
- [115] *Las Provincias: diario de Valencia*: any 65 número 19.965 – 1930 setembre 30.
- [116] *La Tierra: Órgano de la Asociación de Labradores y Ganaderos del Alto Aragón*: any IX número 2492 – 1929 juliol 31.
- [117] *La Voz: diario gráfico de información*: any X número 3.601 – 1929 juliol 29.
- [118] *La Voz: diario gráfico de información*: any X número 3.602 – 1929 juliol 30.
- [119] *La Voz: diario gráfico de información*: any X número 3.603 – 1929 juliol 31.
- [120] *La Voz de Menorca: diario republicano*: Any XXIV número 7.833 – 1929 juliol 30.
- [121] *La Voz de Asturias: diario de información*: any VII número 1.959 – 1929 juliol 30.
- [122] *La Voz de Asturias: diario de información*: any VII número 1.960 – 1929 juliol 31.
- [123] *La Voz de Asturias: diario de información*: any VII número 1.963 – 1929 agost 03.

- [124] *La Voz de Teruel*: any VI número 666 – 1929 juliol 29.
- [125] *La Voz de Teruel*: any VI número 667 – 1929 juliol 31.
- [126] *Las Provincias: diario de Valencia*: 61 número 18.768 – 1926 maig 04.
- [127] *Mel i sucre*. Núm. 129, març 1991.
- [128] *Nuevo día: Diario de la Provincia de Cáceres*: IV número 898 – 1929 juliol 29.
- [129] *Nuevo día: Diario de la Provincia de Cáceres*: IV número 899 – 1929 juliol 30.
- [130] *Nuevo día: Diario de la Provincia de Cáceres*: IV número 901 – 1929 agost 01.
- [131] *Raiguer revista*. Núm. 4, agost 1984.
- [132] *Región: diario de la mañana*: VII número 3.670 – 1929 juliol 30.
- [133] *Región: diario de la mañana*: VII número 3.671 – 1929 juliol 31.
- [134] *Región: diario de la mañana*: VII número 3.672 – 1929 agost 01.
- [135] *Setmanari Dijous*. Núm. 251, juliol 1979.
- [136] *Setmanari Dijous*. Núm. 252, juliol 1979.
- [137] *Setmanari Dijous*. Núm. 380, desembre 1981.
- [138] *Setmanari Dijous*. Núm. 573, setembre 1985.
- [139] *Setmanari Dijous*. Núm. 576, octubre 1985.
- [140] *Setmanari Dijous*. Núm. 962, agost 1992.
- [141] *Semanario taurino la fiesta brava*. Àngel C. Carratalà. Núm. 81.
- [142] *Semanario taurino la fiesta brava*. Àngel C. Carratalà. Núm. 119, novembre 1928.
- [143] *Teruel: diario*: V número 1.062 – 1928 maig 16.
- [144] *Teruel: diario*: V número 1.185 – 1928 octubre 10.